

Aydın Qasımlı

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

Güney Azərbaycan 1900-1925-ci illərdə

Sərdari - Milli Səttar xanın heykəli

Şeyx Məhəmməd Xiyabani (Xiyabaninin həyat və fəaliyyəti haqqında geniş məlumat üçün bax: Əli Azəri, Xiyabani, Türkcəyə çevirən Seyfəddin Altaylı, Ankara 1996; Əhməd Kəsrəvi, Azərbaycanın on səkkiz illik tarixi (farsca), Tehran 1938; Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Azadistan dövləti (1920), Məqalələr toplusu, Ankara

rem Xiyabanini də həbs etmək əmri vermiş, lakin Xiyabani öz məsləkdaşları ilə bərabər Tehrandan ayrılmış, öncə Xorasana, sonra isə Rusiyaya getmiş, Qüzey Azərbaycanda yaşayan Güney Azərbaycanlıların durumu ilə yaxından maraqlanmış, Bakıda rus Sosial Demokratları ilə əlaqə yaratmış, nəhayət 1914-cü ildə yenidən Təbrizə gəlmişdir. Belə bir dövrdə Məşrutiyətə isti münasibət bildiren Əhməd Şah Qacar Məclisin açılması üçün fərman imzalamış, lakin rusların hərbi gücünə arxalanan Təbriz valisi "Şücaüddövlə" ünvanı daşıyan Sə-

əraziləri müharibə aparən dövrlərin işğalı altına düşmüş, onsuz da geri qalan ölkə iqtisadiyyatı daha da geriləmiş, ölkədə ərzaq qıtlığı yaranmışdı. Müharibə ərəfəsində Güney Azərbaycana soxulan rus qoşunları buradakı ərzağı daşıyıb aparmış, yerlərdə silah gücünə öz mövqə və hökmranlığını möhkəmləndirmişdi. Bu vəziyyət "Üçlər İttifaqı" na daxil olan Osmanlı dövlətini narahat etməyə başlamış və Türkcə qoşunları 1914-cü il dekabrında Güney Azərbaycana daxil olaraq əslində Qafqaz cəbhəsinin davamı olan yeni cəbhənin açılmasına nail olmuşdular.

Rusların çağırışı ilə köməyə gələn Şücaüddövlənin təşkil etdiyi əksəriyyəti Azərbaycanlılardan ibarət alay Türklərlə vuruşmaqdan imtina etdiyindən ruslar Türklərə məğlub olmuş, Şücaüddövlə əsir düşməkdən güclə xilas olub qaçmış, Azərbaycan valisi Sərdar Rəşid başda olmaqla xalq Türk ordusunu təntənə ilə qarşılamışdı. Rusiya və İngiltərə tərəfdarı bəzi kürd və Azərbaycanlı tayfa başçıları satqınlıq və xəyanət etdiklərinə görə Türk komandanlığı tərəfindən cəzalandırılmış, ərazidə ciddi nizam - intizam yaradılmışdı. Yerli əhaliyə böyük inamı olan Türk komandanları bir çox

zılaşmadılar da. Hələ müharibə başladığı dövrlərdə fəaliyyətə başlayan 3-cü Məclis deputatlarının əksəriyyəti və Məşrutə döneminde yaradılmış İran De-

mokrat Partiyası ingilis və rus müstəmləkəçiliyindənə Alman-Türk blokuna tərəfdar çıxmış, Partiyanın Güney Azərbaycan təşkilatı isə konstruktiv bir mövqə tutaraq bütün xarici qoşunların ölkədən çıxarılmasını, istiqlalıyyət və suverenliyin tam bərpə olunmasını tələb etmiş və bunun əleyhinə çıxan bütün daxili və xarici qüvvələrə qarşı qətiyyətli və bərk mübarizəyə aparacağını elan etmişdi. İran Demokrat Partiyasının gizli fəaliyyət göstərən Güney Azərbaycan təşkilatı və onun Təbriz Komitəsinə Mirzə Əli Çayçı, Mirzə Əli Xan Postxana, Hacı Məhəmmədli Badamçı başçılıq edirdilər. Məşrutə inqilabı yatırıldıqdan sonra irtica qüvvələrinin əlinə düşməmək üçün ölkəni tərk edən Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin vətəne qayıtması və azadlıq hərəkatı rəhbərliyində ciddi fəaliyyətə başlaması Güney Azərbaycandakı xalq hərəkatına yeni nəfəs vermişdi (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan, Bakı 2000, səh. 179 -183).

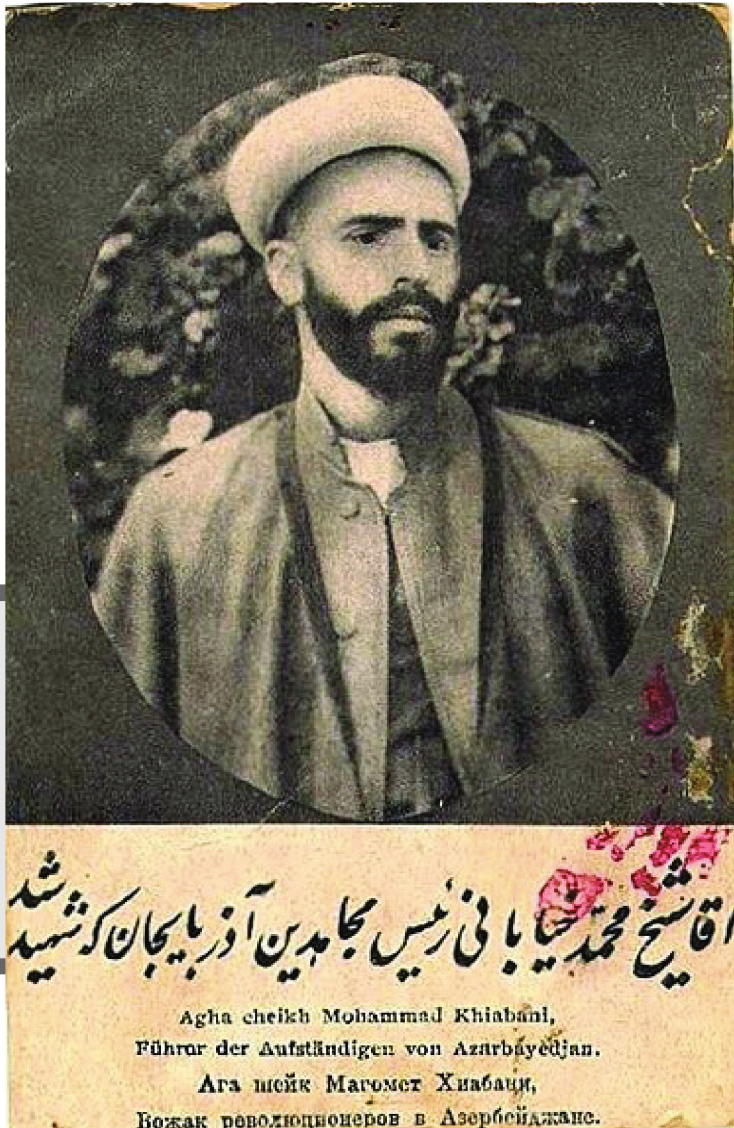
Fevral 1917-ci ildə çarizmin devrilməsi Rusiyanın xaricdəki, o cümlədən də İran və Güney Azərbaycandakı qüvvələrini geri çağırması ilə Güney

(əvvəli ötən sayımızda)

"İctimaiyyun Amiyun" Partiyası Kəlbəlayi Əli (Əli Müsyö), Hacı Rutsal Sedginov, Əli Davaçı başda olmaqla 11 nəfərlik bir siyasi qrup tərəfindən idarə olunurdu. Partiyanın lideri Əli Müsyö idi. Bu partiya Azərbaycan toplumunun bütün zümrələrini bir araya gətirmiş, silahlı mübarizəni əsas götürmüş, Rusiya Sosial Demokratları tərəfindən silahlı təminat edilmiş "Mücahid" adlı silahlı bir dəstə yaratmışdı ki, bu silahlı dəstə Məşrutiyətin qoruyucusu halına gətirilmişdi. Azərbaycan Türkləri bu mücahid dəstəsinə könüllü qoşulmuşdular. Ümumiyyətlə, Məşrutiyəti qorumaq üçün Quzey Azərbaycan milliyətçiləri ilə Güney Azərbaycan mücahidləri bu dövrdə bərabər çalışmış və "Qafqaz mücahidləri" kimi tanınmışdılar.

"Məşrutə hərəkatı"nın iştirakçısı olmuş tədqiqatçılar yazmışlar ki: "Təbrizdəki hərəkat mütləqiyyətin qələbə ümidlərini puç etdi". "1799-cu il Fransa inqilabında Yakobinlər böyük fəaliyyət göstərdikləri kimi, Azərbaycanlılar da Məşrutə inqilabının genişlənməsində, dinc mübarizənin döyüşlərə çevrilməsində böyük fəaliyyət göstərmişlər. Fəqət imperialist dövlətlər daxili irtica qüvvələri ilə birləşib Təbrizə və Güney Azərbaycanın digər bölgə və şəhərlərinə qoşun yeritmiş, inqilab başçıları və mücahidlərə şiddətli divan tutmuş, çar zabitləri Təbrizdə hərbi məhkəmələr quraraq minlərlə ata-babalarımızı dar ağacından asmış, zindanlara salmış, sürgünə göndərmiş, bir sözlə imperialist qüvvələrin yardımı ilə Azərbaycan Türklərini qan içində boğaraq Məşrutə hərəkatına son qoymuş, Məhəmmədli şahın oğlu Əhməd Mirzəni taxtda oturtmuşdular. Lakin az bir zamandan sonra Azərbaycan Türkləri Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə dini və daha güclü inqilabi hərəkata başlamışdılar.

Məşrutə inqilabı istər Güney Azərbaycan, istərsə də İran deyilən məmləkətin siyasi həyatına Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö (Kəlbəlayi Əli - A.M.) ilə yanaşı Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi böyük bir mücahid də bəxş etmişdir.

Agha sheikh Məhəmməd Xiyabani,
Führer der Aufständigen von Azerbaydjan.
Ага шейк Магомед Хиябаңи,
Божак революционеро в Азербейджане.

2005, Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan, Bakı 2000). 1879-cu ildə Güney Azərbaycanın Xaməne şəhərində anadan olmuş, dini və dünyəvi təhsil almış, fransızca və rusca öyrənmiş, Məşrutə inqilabından öncə Təbrizdə iki camidə imamlıq yapmışdır.

Xiyabaninin siyasi həyatı Məşrutə inqilabı ilə başlamışdır. O, inqilab dövründə silahlanaaraq sipərlərdə dolaşmış, mücahidləri istiqamətləndirmə vəzifəsini icra etmiş, Təbriz Milli Əncüməninə (Məclisinə) üzv seçilmiş, 1909-cu il 2-ci dönmə seçkilərində də Məclisə millət vəkili seçilmişdi. İkinci Məclis rus hərbiçiləri tərəfindən dağıldıqdan sonra Demokrat Partiyasının bəzi üzvləri həbs edilmiş, bəziləri sürgünə göndərilmiş, Tehran polis rəisi, milliyətçə erməni olan daşnak Yef-

məd Xan seçkilərdə Azərbaycan Demokrat Partiyasının qalib gələcəyini bildiyi üçün Güney Azərbaycanda seçkilərin keçirilməsinə icazə verməmiş, ona görə də Məclisdə Azərbaycan millət vəkilsiz qalmışdır. Belə bir vəziyyətdə I Dünya müharibəsi başlamışdı.

Birinci dünya müharibəsində Qacarlar dövləti rəsmi şəkildə iştirak etməsə də onun əraziləri müharibə aparən Antanta (İngiltərə, Fransa və Rusiya İttifaqı) və Almaniyanın başçılıq etdiyi "Üçlər İttifaqı" dövlətlərinin mənafeələrinin toqquşduğu bir məkən olmuşdu. Bu dövlətlərin hər birinin Qacarlar dövləti haqqında öz planları var idi. Hər iki bloka daxil olan dövlətlər çalışırdı ki, Qacarlar dövləti onlardan birinin müttəfiqi kimi müharibəyə qoşulsun. Lakin Qacarlar bu müharibədə özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq onun

1915-ci il yanvar ayının ikinci yarısında Antanta qüvvələri tərəfindən Türk ordusunun Sarıqamışda ağır məğlubiyyətə uğraması müharibənin gedişində Antanta İttifaqının xeyrinə əhəmiyyətli dönüş yaratmış, bütün qüvvələri ön cəbhəyə səfərbər edən Türkiyənin Güney Azərbaycanda da hərbi gücünü zəiflətməmişdi. Bundan istifadə edən Rusiya öz müttəfiqlərinin köməyi ilə yenidən Güney Azərbaycana soxularaq 17 yanvar 1915-ci ildə yenidən Təbrizi işğal etmiş və rus hərbi hissələri 1918-ci ilin əvvəlində burada qalaraq ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdular...

ciddi vəzifələrin icrasını yerli Azərbaycan Türklərinə tapşırırmışdı.

1915-ci il yanvar ayının ikinci yarısında Antanta qüvvələri tərəfindən Türk ordusunun Sarıqamışda ağır məğlubiyyətə uğraması müharibənin gedişində Antanta İttifaqının xeyrinə əhəmiyyətli dönüş yaratmış, bütün qüvvələri ön cəbhəyə səfərbər edən Türkiyənin Güney Azərbaycanda da hərbi gücünü zəiflətməmişdi. Bundan istifadə edən Rusiya öz müttəfiqlərinin köməyi ilə yenidən Güney Azərbaycana soxularaq 17 yanvar 1915-ci ildə yenidən Təbrizi işğal etmiş və rus hərbi hissələri 1918-ci ilin əvvəlində burada qalaraq ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdular. Əslində I Dünya müharibəsi imperialist qüvvələrin Güney Azərbaycan və ümumən Yaxın Şərqdə müstəmləkəçilik hökmranlığını möhkəmlətmək üçün əlverişli vasitə olmuşdu.

Təbiidir ki, ölkənin və xalqın düşdüyü bu ağır vəziyyətlə xalqın mənafeəyini düşünən qüvvələr razılaşa bilməzdilər və ra-

Azərbaycanın bir sıra vilayət mərkəzlərində İran Demokrat Partiyasının yerli partiya komitələri açıq fəaliyyətə keçmiş, təşkilatın mətbuat orqanı "Təccəddüd" ("Yeniləşmə") qəzeti nəşrə başlamış, 24 avqust 1917-ci ildə Təbrizdə Güney Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən olan 480 nümayəndənin iştirakı ilə Partiyanın yerli komitəsinin konfransı keçirilmiş və Konfrans Azərbaycan Demokrat Partiyasını (ADR) müstəqil elan etmişdi. Konfrans Şeyx Məhəmməd Xiyabani başda olmaqla Partiyanın Mərkəzi Komitəsinə seçmişdi. Bu dövrdən etibarən Güney Azərbaycanın Demokrat Partiyasının fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənməmiş, partiyanın ayırı-ayrı yerlərdə, o cümlədən hətta Bakıda da yeni təşkilatları yaranmışdı. Bu dövrdə Xiyabani rəsmən iqtidarda olmasa da bir ilə yaxın sürən bu dönmədə Güney Azərbaycanın bütün işləri Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi Azərbaycanın Demokrat Partiyası tərəfindən yönətilmişdi.

(ardı gələn sayımızda)